

Отримано: 6 листопада 2018 р.

Прорецензовано: 7 листопада 2018 р.

Прийнято до друку: 8 листопада 2018 р.

e-mail: i_netta@ukr.net

DOI: 10.25264/2415-7384-2018-7-53-58

Лантух І. В. Структурно-функційна модель розвитку особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : збірник наукових праць. Острог : Вид-во НаУОА, листопад 2018. № 7. С. 53–58.

УДК: 159. 938.3:378

Лантух Ігор Валерійович,*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІЙНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОЇ НАДІЙНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню розвитку особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності. Запропоновано структурно-функційну модель розвитку особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності. Наведено результати дослідження застосування системного підходу до розгляду феномену надійності підприємців. Прогнозовано типологію особистісної надійності. Особистісна надійність підприємців розглядається як складна багаторівнева система у біологічному, психологічному та соціальному вимірі. До структурно-функціональної моделі розвитку особистісної надійності підприємців віднесені такі змістові компоненти, як: ціннісно-смысловий, мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий та поведінковий. Змістові компоненти, обумовлюють розвиток і реалізацію професійної надійності в діяльності. Критерії оцінки рівня розвитку професійної надійності підприємця представлені якісними характеристиками змістових компонентів надійності. Особистісна надійність суб'єктів підприємницької діяльності реалізується за допомогою трьох загальних, системних функцій: інтегруючої, компенсаторної, інструментальної.

Ключові слова: особистісна надійність, суб'єкти підприємницької діяльності, особистість підприємця, структурно-функціональна модель, типологія надійності, критерії оцінки надійності.

Ihor Lantukh*V. N. Karazin Kharkiv National University*

CONSTRUCTIVE-FUNCTIONAL MODEL OF THE DEVELOPMENT OF PERSONAL RELIABILITY OF THE SUBJECTS OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

The article is devoted to research of development of personal reliability of the subjects of entrepreneurial activity. The structural-functional model of development of personal reliability of the subjects of entrepreneurial activity is offered. The results of providing the system approach into the consideration of the entrepreneurs' reliability phenomenon are presented. The personal reliability of entrepreneurs is considered as a complex multi-level system in the biological, psychological and social dimensions. The structural-functional model of the development of personal reliability of entrepreneurs combines such content components as: value-semantic, motivational, cognitive, emotional-volitional and behavioral. The content components determine the development and implementation of professional reliability in the activities. Criteria for assessing the level of development of professional reliability of the employee are represented by qualitative characteristics of content components of reliability. Personal reliability of the subjects of entrepreneurial activity is realized with the help of three general, system functions: integrative, compensatory, instrumental. A typology of personal reliability is proposed.

Key words: personal reliability, the subjects of entrepreneurial activity, personality of an entrepreneur, structural-functional model, reliability typology, reliability evaluation criteria.

Постановка проблеми. Підприємницьку діяльність розглядаємо як активність людини в напруженій та суспільно-значущій ситуації, результатом якої стає породження нової структури в господарській та інших сферах матеріального й духовного виробництва, в яких втілюємо суб'єктний потенціал людини [20].

Дослідники визначають деякі особливості підприємницької діяльності, які актуалізують питання вивчення розвитку надійності суб'єктів підприємницької діяльності, до них відносять: а) суб'єкт-об'єктне спрямування (складна структура підприємницької діяльності, яку характеризують орієнтацією на ризик, інноваційністю, спрямованістю на отримання прибутку, автономністю дій, свободою, відповідальністю, високою активністю і нерозривністю рішень та дій); б) суб'єкт-суб'єктне спрямування діяльності (активне спілкування та взаємодія у процесі виконання не лише ролі підприємця, але і менеджера; ведення різних видів ділових переговорів; взаємодія з конкурентами; необхідність реалізації товарів; мотивація досягнень, самоефективності, інтернального локусу контролю, рефлексивності); в) особливості функціонування підприємництва в умовах українського суспільства (здійснення підприємницької діяльності в умовах «перехідного періоду», де порушена реальна цілісність економічної свідомості, навички економічного мислення та культури; недостатньо розроблене законодавство здійснення підприємництва, відсутність необхідної допомоги з боку держави, наявність корупції та ін.) [3]. Все це вимагає системного розгляду та моделювання розвитку особистісної надійності підприємців України.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічну основу дослідження феномена особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності склали системний підхід у психології [1; 10]. Це означає, що особистісна надійність підприємця відображена як складна багаторівнева система, набір компонентів якої визначають їхніми регуляторними функціями у вигляді структурно-функційної моделі.

Обґрунтування методу моделювання наведено в працях В. В. Нікандрова [14], О. Л. Осадчук [15; 16]. Дослідники стверджують, що моделювання – це дослідження будь-яких явищ, процесів або систем об'єктів шляхом побудови й вивчення їх моделей. Метод моделювання в психології – це «засіб вивчення психічної реальності за допомогою сконструйованих схем предмета чи явища» [14]. В. О. Штофф визначає модель як ідеальну або матеріально реалізовану систему, яка «відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що її вивчення дає нову інформацію про об'єкт» [24, с. 19]. В. В. Нікандров вважає, що психологічне моделювання є невід'ємною формою всіх видів психологічної роботи: дослідження, діагностика, консультування, корекція [14, с. 25].

Моделювання, як процес, може проводитися в декілька етапів: формування когнітивної моделі об'єкта на основі «картини світу»: особливостей сприйняття, установок, цінностей, інтересів; побудова змістовної моделі, яка відображає упорядковану інформацію про поведінку об'єкта, його зв'язки із зовнішнім світом, закономірності функціонування, які не вдається виявити під час інших способів аналізу; апробація моделі на практиці й постановка завдання щодо подальшого супроводу і дослідження ефекту, проведення експериментів, пошук необхідної інформації та розробка можливих альтернатив і рішень [22].

Низка дослідників вивчають механізми регуляції надійності діяльності особистості на різних рівнях її буття: біологічного, психологічного та соціального [9; 10; 18]. Так, до біологічного – відносять як генетичні, так і фізіологічні регуляторні механізми забезпечення надійності людини, її стійкого і стабільного пристосування до довкілля, гомеостатичної й адаптивної регуляції процесів забезпечення її життя та діяльності в нормальних і екстремальних умовах.

Психологічний рівень забезпечення надійності підприємців полягає у визначенні місця деяких психологічних феноменів у формуванні й прояві надійності – «індивідуальні особливості конкретного суб'єкта і їх проявів у забезпеченні активації продуктивних процесів діяльності, компенсації недостатнього розвитку процесів, мобілізації операційних функцій, реалізації планів і стратегій поведінки» [2, с. 80].

Соціальний рівень регуляції надійності підприємців відображає особливості спільної діяльності, міжособистісних стосунків і групових процесів у трудовому колективі [15]. Психологічний клімат, сумісність і згуртованість членів групи, стиль керівництва, конфлікти, лідерство й інші соціально-психологічні феномени визначають рівень професійної придатності колективного суб'єкта діяльності і залежать від низки індивідуально-психологічних особливостей членів групи та відбиваються на рівні особистої і групової надійності [18, с. 253–254].

Вищою формою регуляції діяльності суб'єкта є смисли та ідеали. Тим самим феномен готовності може бути результатом взаємодії смисло-образів, суб'єктно-орієнтованих мислення образів та емоційно-вольової цілеспрямованості особистості. В цьому контексті виконують функції спонукання й підтримки в необхідному для вирішення завдань діяльності стану психіки людини, але під час цього не можна повністю визначити ідейно-сміслову завантаженість активності суб'єкта [5, с. 19–20].

Мета статті – висвітлити та обґрунтувати розробку структурно-функційної моделі розвитку особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності.

Матеріали і методи дослідження: це системний підхід психології у вигляді структурно-функційної моделі.

Виклад основного матеріалу. Виокремлення рівнів вивчення особистісної надійності ґрунтується на ідеї багаторівневої психологічної організації особистості що осмислюється в роботах Б. Г. Ананьєва [1], Б. Ф. Ломова [10], згідно з якою людина – це біосоціальна істота наділена свідомістю і здатністю до діяльності. Відповідно до неї надійність розглядають на індивідуальному, суб'єктному та соціальному рівнях. Індивідуальний рівень передбачає врахування вікових, статевих, конституціональних особливостей, нейродинамічних властивостей, динаміку психофізіологічних функцій, та особливості темпераменту фахівця.

Розгляд надійності на суб'єктному рівні стає можливим за допомогою використання уявлень про суб'єктність людини як складної психічної якості, що об'єднує різні рівні прояву активного, ініціативного, інтеграційного, системного початків. Розуміння суб'єктності у психології пов'язане з тлумаченням суті цього поняття як перетворення людини на суб'єкт власної життєдіяльності і особливий рівень розвитку її самосвідомості [21].

На соціальному рівні об'єктом дослідження є стійка система соціально значущих рис, які особа виробляє в процесі соціалізації і засвоєння соціокультурного досвіду та реалізує в процесі соціальних зв'язків через активну предметну діяльність і спілкування [7; 11].

Таким чином, проведений аналіз дозволив виділити найважливіші структурні компоненти, які обумовлюють рівень особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності, визначити типи особистісної надійності.

Особистісна надійність за «аксіологічним» типом передбачає розвиненість гуманістично-спрямованої системи ціннісних орієнтацій, що забезпечує надійність особистості і формування світоглядних позицій, ціннісних ідеалів та стандартів: наявність чіткої системи індивідуальних норм поведінки; сформованість соціальної відповідальності та зрілості, що визначають особистісний зміст підприємницької діяльності [12].

Особистісна надійність за «проактивним» типом виявляється в усвідомленні суб'єкта своїх глибинних цінностей та цілей, підпорядкованості дій життєвим принципам, незалежно від умов та обставин, прийнятті відповідальності за себе і своє життя в таких поведінкових особливостях як: ініціативність і активність; переконаність у наявності вибору, можливості щось змінити; готовність брати відповідальність; принциповість, цілеспрямованість; зміна (або вибір) обставин під свої завдання [19].

Особистісна надійність за «просоціальним» типом забезпечує здійснення соціального підприємництва заснованого на соціальній відповідальності й соціальному партнерстві як протидії затяжній соціально-економічній кризі в суспільстві. Його орієнтованість на високе споживання та матеріальне процвітання, прагматичність і конкуренцію ринкових відносин, прагнення до власного благополуччя під час ігнорування інтересів інших людей продукує зростання егоїстичної домінанти у соціальній поведінці та руйнування фундаментальних морально-етичних цінностей, ідеалів. Тому констатуємо, що повноцінне життя людини як громадянина і особистості неможливе без набуття особистісних смислів просоціального рівня [17].

Особистісна надійність за «праксеологічним» типом забезпечує ефективне управління діяльністю через її всебічний самоаналіз, самооцінювання, цілеспрямоване моделювання умов і засобів удосконалення на основі синтезу теоретичних знань та емпіричного досвіду [23].

Особистісна надійність за «синергетичним» типом характеризує особистісний розвиток суб'єкта підприємницької діяльності не тільки як поступовий, лінійний, безконфліктний процес, а як процес, що супроводжується суперечностями, які зумовлюють трансформацію ціннісних орієнтацій, самопізнавальну і самовиховну активність [23].

«Інноваційнісний» тип особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності обумовлює ефект культуротворчої активності людини, зміни їхньої соціальної поведінки та програму розвитку особистості, де творчий процес поєднується з інвенційно-інноваційними, адаптаційними процесами, які містяться в інноваційних формах соціальної поведінки та саморозвитку.

Кожний рівень надійності пов'язаний з іншими, залежить від них і системи загалом. Системний підхід дозволяє розглядати професійну надійність підприємців як складне утворення, що має ієрархічну будову, в якій виділяють компоненти (структурні та змістові), функції та критерії оцінювання (рис.1).

Системність надійності суб'єктів підприємницької діяльності визначає можливість відображення її як багаторівневої системи, що складається з трьох структурних компонентів, виділених відповідно до трьох рівнів вивчення – суб'єктна, діяльнісна та функційна надійність.

Суб'єктна надійність містить у собі морально-правові та просоціальні, гуманістично-орієнтовані цінності, які відповідають етиці обраної ними діяльності та передбачають усвідомлення соціальної значущості та особистісної відповідальності за результати підприємницької діяльності, соціальну, відомчу і групову нормативність поведінки як найважливішої умови успішності професійної діяльності та попередження порушень [12]. Діяльнісна надійність визначає особистість як суб'єкт підприємницької діяльності й передбачає безпомилковість і своєчасність виконання професійних функцій у різних режимах та умовах праці. Діяльнісна надійність обумовлена включенням до структури підприємця: професійних і спеціальних знань, умінь та навичок; досвіду реалізації бізнес-проектів і забезпечення їх ефективності й успішності. Функційна надійність характеризує особистість як біологічний індивід: відображає функційний стан його організму, об'єм енергетичних ресурсів необхідних для ефективного виконання трудової діяльності [4; 13].

На думку О. Л. Осадчук, «визнаючи правомірність спеціального, виокремленого розгляду окремих підсистем надійності особистості, слід підкреслити їх взаємозв'язок і взаємообумовленість: будучи системними утвореннями, вони отримують свою змістову і функціональну визначеність лише в структурі цілого» [16, с. 45].

Відповідно до структури особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності слід зарахувати такі змістові компоненти, як: ціннісно-смысловий, мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий та поведінковий. Змістові компоненти обумовлюють розвиток і реалізацію особистісної надійності в діяльності [12].

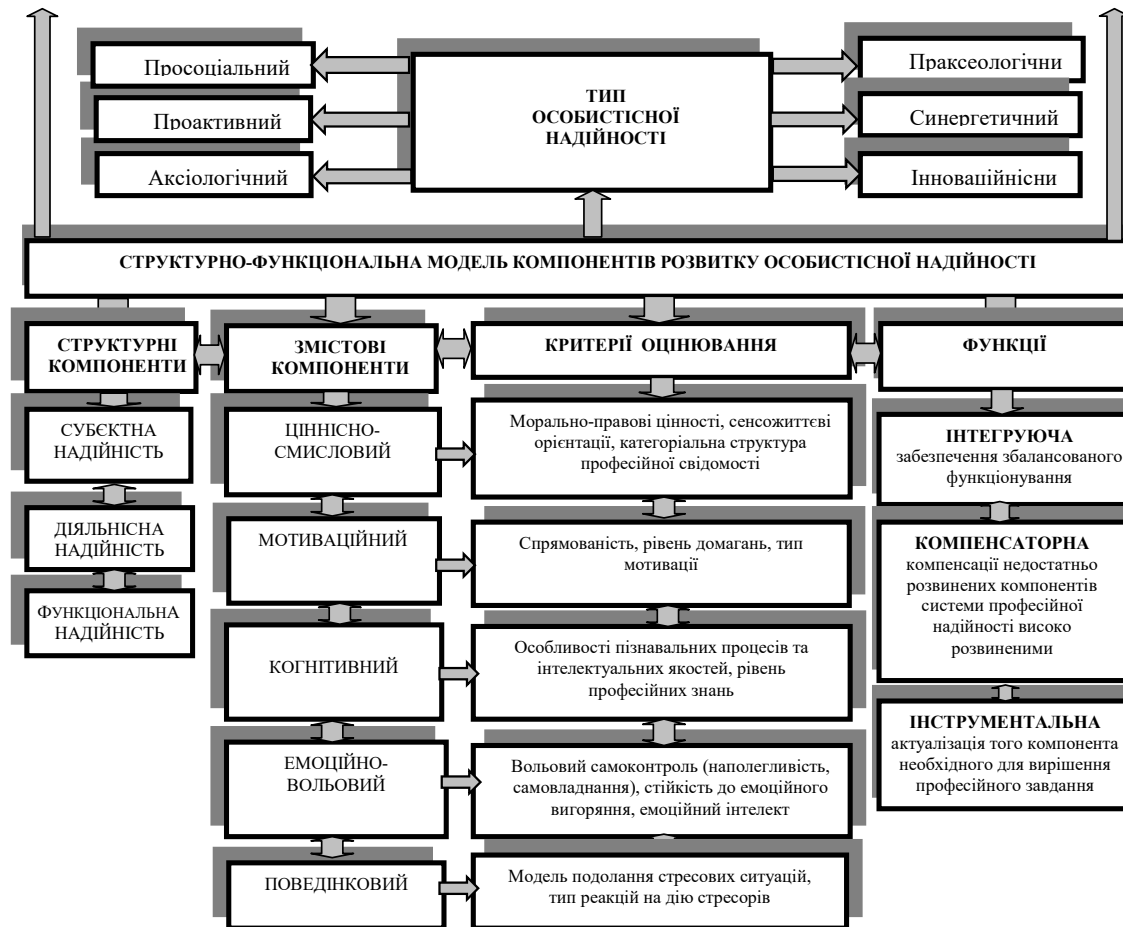

Рис. 1. Структурно-функціональна модель розвитку особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності

Когнітивний компонент особистісної надійності підприємця – це результат пізнання та засвоєння змісту правоохоронної діяльності й складання системи знання щодо персональних можливостей набуття професійного досвіду з урахуванням наявності чи відсутності необхідних для цього професійно важливих якостей та здібностей. Когнітивний складник передбачає певний рівень розвитку пізнавальних процесів, що складають інтелектуально-пізнавальну сферу суб'єкта, необхідну для успішної реалізації підприємницької діяльності. Розвиток інтелектуально-пізнавальної сфери надійності особистості передбачає розширення категорійної та понятійної структури свідомості індивіда, що надає можливість набуття навички інтерпретації отриманої інформації та її застосування у підприємницькій діяльності, підвищуючи якість виконання професійних функцій.

Емоційно-вольовий складник особистісної надійності – це процес відображення емоційного ставлення особистості до професійної діяльності або до окремих, професійно значущих якостей своєї особистості відповідно до потреб та мотивів. Показники емоційно-вольового складника надійності особистості – це інтереси, самооцінка, задоволення професійною діяльністю, емпатія та емоційна стійкість. Далі детальніше зупинимося на характеристиках кожного з показників. Інтереси мотивують до подальшого навчання, розвитку вмінь та навичок; самовідношення особистості стимулює професійний та особистісний саморозвиток та самовдосконалення; самооцінка відображає потенційні можливості та прагнення особистості; емпатія та емоційна стійкість відображають особистісну значимість всього, що відбувається в реальності та внутрішні переживання особистості. В основі переживань міститься ціннісно-сміслова перебудова свідомості підприємця.

Мотиваційний складник надійності підприємця – це процес відображення ступеня готовності працівника до виконання професійних дій, дотримання принципів та відповідної етики у професійній діяльності, відповідальності за правомірність дій. Рівень особистісної активності підприємців пов'язаний з такими якостями особистості, як сила волі, цілеспрямованість, енергійність та витримка. Важливими складниками вольової регуляції поведінки є самооцінка особистості підприємця, тип локалізації контролю, ціннісні орієнтації, рівень емоційного та інтелектуального розвитку, а також професійна рефлексія.

Остання надає об'єктивного значення діяльності та призводить до усвідомлення впливу на процес професійної діяльності.

Ціннісно-смысловий компонент надійності характеризують усвідомленням своєї відповідальності перед моральними цінностями та ідеалами, що дозволяє суб'єктам підприємницької діяльності протистояти нормам вузькогрупової та егоїстичної моралі. Ціннісно-смыслова сфера особистості містить у собі систему уявлень, особистісних конструктів, які наповнюють семантичний простір професійної свідомості, результатом чого є формування образу «Я», образу «Професії», що сприяє самопізнанню, самовідношенню, самоідентичності.

Поведінковий компонент характеризують наявністю в поведінкових моделях просоціальних, конструктивних копінг-стратегій. Поведінковий компонент здійснює регуляцію підприємницької поведінки і діяльності відповідно до норм, етики професійної ролі та соціального статусу. Якісне вирішення професійних завдань можливе за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, попереднього досвіду й наявних ресурсів, а також подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок мінімізації впливу емоційного стану на сприйняття ситуації та вибір стратегії поведінки, високий контроль поведінки, прагнення до самовладання [8; 12].

Під час дослідження об'єкта як системи, кожен компонент описуємо не лише із урахуванням його місця, але і ролі загалом. Існування системи особистісної надійності здійснюємо за допомогою реалізації властивих їй функцій. Одна з них – особистісної надійності суб'єкта відображає його призначення, місце в підприємницькій діяльності. Щодо системного підходу до вивчення надійності фахівця виділяємо як загальні функції, властиві системі професійної надійності загалом, так і специфічні, для її окремих компонентів. Особистісна надійність реалізуємо за допомогою трьох загальних системних функцій:

- інтегруюча функція забезпечує координацію компонентів особистісної надійності як певної цілісності, що виявляється в забезпеченні збалансованого функціонування всіх її рівнів, кожен з яких час від часу виходить з рівноважного стану, але система цей стан зберігає;
- інструментальна функція особистісної надійності полягає в актуалізації того компонента, який необхідний для вирішення завдання, що постає перед підприємцем;
- компенсаторна функція полягає в заміні недостатньо розвинених компонентів надійності особистості більш розвиненими [16].

Через психологічний механізм компенсації або деформації психофізичного ресурсу, спостерігаємо таку закономірність: що менші показники психофізичного благополуччя, то менш нормативною буде поведінка в деяких ситуаціях поза нею. Поведінка, яка є нормативною в професійній діяльності, може стати ненормативною в інших випадках, її оцінюють з інших позицій або носіями різних норм [5].

Таким чином, проблема розвитку надійності суб'єктів підприємницької діяльності повинні розв'язувати, насамперед, через вивчення тих особистісних структур, що забезпечують стабільність і оптимальний рівень особистісно-функційно-діяльнісних показників підприємців на різних рівнях соціокультурного простору.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Особистісна надійність суб'єктів підприємницької діяльності містить у собі морально-правові та просоціальні, гуманістично-орієнтовані цінності, які відповідають етиці обраної ними професійної діяльності та передбачають усвідомлення соціальної значущості та особистісної відповідальності за результати підприємницької діяльності.

Виділені змістові компоненти особистісної надійності в реальному життєвому просторі взаємозв'язані і взаємодетерміновані, обумовлюючи інтегральне особистісне утворення. Компоненти під час входження в ціле, з одного боку, втрачають певні характеристики і властивості, а з іншого, набувають нових. У якості базового компонента особистісної надійності стають її ціннісно-світоглядні орієнтації. Вони утворюють фундамент змістової сторони надійності суб'єкта і виражають внутрішню основу його ставлення до дійсності.

Кожен компонент цієї системи володіє своїми локальними можливостями й узятий окремо, не може повністю забезпечити ефективність функціонування підприємця. Лише їхня діалектична єдність дає можливість фахівцю досягти найкращих результатів. Проблеми у функціонуванні будь-якого з компонентів особистісної надійності завдають збитків системі загалом. Рівень особистісної надійності суб'єкта підприємницької діяльності може бути визнаний оптимальним лише за умови високого рівня розвитку всіх складників цієї структури.

Виділені психологічні компоненти особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності ієрархічно збудовані, мають різну міру узагальненості і конкретизації на рівнях світогляду, розвитку підприємливості та типу надійності. Ефективність психологічних компонентів, щодо формування особистісної надійності зростає, коли вона стає єдиною взаємопов'язаною системою.

Література:

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 272 с.
2. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов. Москва: ПЕР СЭ, 2001. 511 с.
3. Гнускіна Г. В. Психологічні чинники професійного вигорання у підприємців: автореферат... канд. психол. наук, спец.: 19.00.10 – організац. психологія; екон. психологія. Київ: Ін-т ім. психології Г. С. Костюка, 2016. 22 с.
4. Губинский А. И. Надежность и качество функционирования эргатических систем. Ленинград: Наука, 1982. 270 с.
5. Крук В. М. Проблема личностной надежности специалиста в отечественных концептуальных психологических исследованиях. *Российский научный журнал*. 2012. № 2 (27). С. 164–170.
6. Курко М. Н. Система забезпечення психологічної надійності персоналу, організація та проведення психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ України. *Актуальні проблеми управління персоналом органів внутрішніх справ України: матер. наук.-прак. конф.* Харків: НУВС, 2002. С. 17–24.
7. Лактіонов О. М. Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду: дис... докт. психол. наук: 19.00.01. Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. 418 с.
8. Лантух І. В. Дослідження індивідуальних психологічних чинників, що визначають особистісну надійність суб'єктів підприємницької діяльності. *Психологічний часопис: збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка*. № 6. Вип. 16. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2018. С. 140–154; doi:10.31108/1.2018.6.16
9. Леонова А. Б., Медведев В. И. Функциональное состояние человека в трудовой деятельности: учеб. пособие. Москва: МГУ, 1981. 110 с.
10. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Наука, 1999. 350 с.
11. Лушин П. В. Психология личностного изменения: дис... докт. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2003. 431 с.
12. Малеев Д. В. Психологічні чинники розвитку професійної надійності працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 22 с.
13. Маркосян А. А. Надежность физиологической системы и онтогенез. *Молекулярные и функциональные основы онтогенеза*. Москва: Медицина, 1970. С. 224–234.
14. Никандров В. В. Метод моделирования в психологии: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Речь, 2003. 55 с.
15. Осадчук О. Л., Максименко Л. А. Понятие «надежность» в различных сферах жизнедеятельности человека: философские и этико-психологические аспекты. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2016. № 3–1. С. 167–173.
16. Осадчук О.Л. Профессиональная надежность педагога: теоретико-методологический анализ: монография. Омск: КАН, 2007. 302 с.
17. Павелків Р. В. Феномен просоціальності як новий аспект психологічного аналізу. *Зб. наук. праць РДГУ*. 2013. № 2. С. 4–8.
18. Практикум по дифференциальной психодиагностике профессиональной пригодности: учебное пособие / [под общ. ред. В. А. Бодрова]. Москва: ПЕРСЭ, 2003. 768 с.
19. Проактивність: як підвищити свою ефективність. URL: <http://jwoman.in.ua/proaktivnist-yak-pidvishhiti-svoyu-efektivnist.html> (Дата звернення 11.10.2018).
20. Рудковська В. Підприємництво як особливий тип економічного мислення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Економіка*. 2011. 124/125 С. 89–91.
21. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. Москва: Мысль, 1978. 272 с.
22. Управління сталим розвитком в умовах глобальних викликів: методологія та практика: монографія / за заг. ред. проф. І. М. Писеревського; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: «Друкарня Мадрид», 2017. – 334 с.
23. Чайка В. М. Основи дидактики: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2011. 238 с.
24. Штофф В. А. Моделирование и философия. Москва: «Наука», 1966. 302 с.